

- સંકલિત

આ રેખાચિત્રમાં ગુજરાતમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં જાણીતા થયેલા શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના વિરલ વ્યક્તિત્વ અને જીવનકાર્યોનું પ્રેરણા આપે તેવું દર્શન થાય છે. ‘સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો’ એ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. યુગાન્ડા, કેન્યા અને ગુજરાતમાં તેમણે ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ પાછળ તેમની અનન્ય કોઠાસૂઝ, દૃઢ સંકલ્પશક્તિ, પ્રબળ પુરુષાર્થ, નિષ્કામ સેવાવૃત્તિ, વિદ્યાપ્રીતિ અને ઈશ્વરશ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. યુગાન્ડામાં તેઓ ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે ઓળખાયા છે. 82 વર્ષનું કર્મનિષ્ઠ જીવન જીવી પરોપકાર અને માનવતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ તેમણે પૂરું પાડ્યું છે. શૂન્યમાંથી સર્જન કરનાર ગુજરાત અને પૂર્વ આફ્રિકાના સમાજને સમર્પિત આ ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીની વિરલતા આ નાનકડા રેખાચિત્રમાં સજીવ બની છે.

ઈતિહાસ એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની નોંધ લે છે જે અન્ય માટે જીવ્યા હોય, જેમણે નવી કેડીઓ કંડારી હોય, એમનાં કાર્યોને પરિણામે સમાજ વેંત ઊંચો ચડ્યો હોય. ગુજરાતમાં ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓની હારમાળા છે તેમાં નાનજી કાલિદાસ મહેતા શિખર સમાન શ્રેષ્ઠી હતા.

નાનજીભાઈ કાલિદાસ પોરબંદરથી 40 કિ મી. દૂર ગોહાણા નામના નાનકડા ગામમાં તા. 17-11-1887ના રોજ જન્મ્યા હતા. પ્રેમાળ પિતા અને વત્સલ માતા જમનાબાઈના સંસ્કારો પામ્યા હતા. નાનપણથી અણદીઠેલી ભોંય ઉપર પગ મૂકવાની સાહસિકતા હતી. એ કાળે છાતીવાળા લોકો કમાવા માટે આફ્રિકા જતા. 13 વર્ષની કુમળી વયે નાનજીભાઈએ યુગાન્ડા જવાનું નક્કી કર્યું. મહિનાઓની સફર, વહાણની મુસાફરી - એમાં વચ્ચે તોફાન આવ્યું. કૂવાથંભ અને સઢ તૂટી ગયા. મૃત્યુ સામે દેખાતું હતું. ભૂખ, તરસ અને અનિશ્ચિત ભાવિ છતાં તેમણે હિંમત જાળવી, તાંડવ વચ્ચે સ્થિરતા રાખી, બીમાર સાથીઓની સેવા કરી અને ઈશ્વર ઉપર અડગ શ્રદ્ધા રાખી સફર પાર કરી. એક કિશોર માટે આ એવો અનુભવ હતો કે જીવનમાં પછી ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં તેઓ ડગ્યા નહિ. નવી નવી કેડીઓ કંડારતા રહ્યા.

એ કાળે યુગાન્ડા અને કેન્યામાં નિરક્ષરતા, ગરીબી અને પ્રાથમિક કક્ષાનું જીવન હતું. નાનજીભાઈએ ભોળી પણ પ્રેમાળ પ્રજાનો વિશ્વાસ જીત્યો. ખેતીનો કક્કો ન જાણનારે વણખેડેલી ધરતીમાં, અજાણ્યા પ્રદેશમાં કપાસ અને ચા-કોફીની ખેતી શરૂ કરી. આપસૂઝ અને સખત પુરુષાર્થથી સફળ થયા. પછી કેતકી અને રબ્બરનાં વિશાળ ખેતરો સર્જ્યા. એક ઉદ્યોગ તરીકે કપાસનો એવો વિકાસ કર્યો કે યુગાન્ડા રૂ માટે જગવિખ્યાત બન્યો. યુગાન્ડાની આર્થિક પ્રગતિનો પાયો નાનજીભાઈએ નાખ્યો. શેરડીનું વાવેતર કરાવી 1924માં લુગાઝી સુગર ફેક્ટરીનો પ્રારંભ કર્યો. એક સદી પહેલાં જાપાનની ટેક્નોલોજી અપનાવી નવા યુગનો પ્રારંભ કરાવ્યો.

એમણે વિપુલ કમાણી કરી. યુગાન્ડાના ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે ઓળખાયા. સાથે જ જે ધરતીએ તેમને સમૃદ્ધિ આપી હતી એને અનેક હાથે પાછી વાળી. પૂર્વ આફ્રિકામાં શિક્ષણ, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિનાં નવાં પગરણ માંડ્યાં. ઉદાર હાથે દાન આપીને તેમણે નર્સરી સ્કૂલ, આર્યકન્યા ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, લાયબ્રેરી, ટાઉનહોલ, નગરઉદ્યાનો, આર્યસમાજનાં મંદિરો અને મહિલા મંડળ ભવનોની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા ગામનો ચાર ચોપડી ભણેલો છોકરો ઉદ્યોગપતિ તરીકે નીવડી આવ્યો તેના પાયામાં સખત પરિશ્રમ અને અડગ આત્મશ્રદ્ધા છે, એટલે તેઓ અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે સફળ થયા.

અનેક રાજપુરુષો, રાજા-મહારાજા, સંતો અને સેવકોની વચ્ચે રહ્યા પણ તેઓ કદી સામાન્ય જનને અને ગ્રામસમાજને ભૂલ્યા નહિ, કારણ કે આ પંચશીલ તેમના જીવનમાં કાયમ ટક્યાં હતા: સાદું ભોજન, સાદો પહેરવેશ, સાદું લખાણ, સાદી ભાષા અને ઉચ્ચ વિચાર. તેમાં તેમનાં સહચારિણી સંતોષબહેનનો સથવારો હતો. અઢળક કમાયા પરંતુ પોતાને ટ્રસ્ટી સમજીને આફ્રિકા અને ભારતમાં સમાજહિતનાં અનેક ઉત્તમ કાર્યોમાં ફાળો આપ્યો. અડધી સદી સુધી વ્યાપાર-ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા, સ્થિર કર્યા. પછી માતૃભૂમિનું ઋણ ચૂકવવા ઉદ્યોગધંધા પુત્રોને સુપરત કરી સમાજ ઉત્કર્ષમાં જ બધો સમય ગાળ્યો.

આજથી 60 વર્ષ પહેલાં તેમણે પારખ્યું હતું કે દેશ-વિદેશના સંશોધનકારો માટે અનુકૂળતા અને સગવડ કરવી જોઈએ. એ માટે તેમણે મુંબઈમાં મરીન ડ્રાઈવ વિસ્તારમાં ‘શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ’ની સ્થાપના કરી. વિકાસ માટેના દરવાજા ખોલ્યા.

આફ્રિકા પછી તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પોરબંદર વિસ્તારમાં ઉદ્યોગોનું તારકમંડળ રચ્યું. સૌરાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો. ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને નારીશક્તિનો ઉદય એ એમનાં જીવનધ્યેય બન્યાં. પોરબંદરમાં ‘ભારતમંદિર’ની સ્થાપના કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિને પોષણ આપનાર ઋષિઓ અને સંતોનું મ્યુઝિયમ રચી તેમનો સંદેશો ઊગતી પેઢી સુધી પહોંચે તેવું ગોઠવ્યું. વિજ્ઞાન અને અવકાશના ઉત્તમ નિદર્શન માટે ‘તારા મંદિર’ની રચના કરી.

ગાંધીજી માટે નાનજીભાઈના હૃદયમાં અપાર આદર હતો. ગાંધીજીના જન્મસ્થળને સ્મારકરૂપે આકાર આપવા તેમણે કીર્તિમંદિરનું જગવિખ્યાત સર્જન કરાવ્યું. ગાંધીજીના 79 વર્ષના જીવનને ધ્યાનમાં રાખીને 79 ફૂટની ઊંચાઈનું કલાત્મક કીર્તિમંદિર દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે તીર્થસ્થાન બની ગયું છે.

નાનજીભાઈની સ્પષ્ટ સમજ હતી કે પુત્ર-પુત્રીની સમાનતા અને જાતિ-વર્ણના ભેદભાવ વગરની સમાજરચના ભારતને મહાન બનાવશે. એ માટે તેમણે આર્યસમાજમાંથી પ્રેરણા લઈ ગુરુકુળ પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપવા પોરબંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળની સ્થાપના (1936માં) કરી. આર્યકન્યા ગુરુકુળનો પાયો એક હરિજન બાળાના હાથે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું સાહસિક પગલું ભર્યું હતું. છેલ્લાં 80 વર્ષમાં કન્યા ગુરુકુળમાંથી 30 હજારથી વધારે કન્યાઓએ ડિગ્રી તો મેળવી છે, તેના કરતાંય વધુ નોંધપાત્ર એ છે કે તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ સંસ્કારો મેળવ્યા છે. એવી કન્યાઓ દેશ-વિદેશમાં દીવડી બની પ્રકાશ પાથરી રહી છે. કન્યા ગુરુકુળને નાનજીભાઈનાં સુપુત્રી સવિતાબહેનનું ઉત્તમ માર્ગદર્શન વર્ષો સુધી મળ્યું હતું.

નાનજીભાઈની સમાજસુધારણાની ધગશ અને દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી. શિક્ષણ દ્વારા ભેદભાવમુક્ત અને ધર્મના આડંબરથી મુક્ત સમાજની સ્થાપના થાય એવી એમને હોંશ હતી. માનવતાનાં મૂલ્યો માટે તેઓ જીવનભર મથ્યા હતા. 82 વર્ષની દીર્ઘ જીવનયાત્રામાં તેઓ પુરુષાર્થ અને પરમાર્થનો વડલો બની ગયા હતા. તા. 25-08-1969ના દિવસે તેમણે આ લોક છોડ્યો ત્યારે અનેક મહાનુભાવોએ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. તેમાં ગામડાની અભણ બહેનોની અંજલિ સર્વોત્તમ હતી, ‘આજ ધરમનો થાંભલો ખરી પડ્યો’

પૂર્વ આફ્રિકાના આર્થિક વિકાસમાં અદ્ભુત ફાળો આપનાર નાનજીભાઈ કાલિદાસ માટે યુગાન્ડાના પ્રમુખ મિલ્ટન ઓબોટે ભવ્ય અંજલિ આપતાં કહેલું, ‘નાનજીભાઈના નિધનથી યુગાન્ડાની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર મિત્ર અમે ગુમાવ્યો છે. તેમણે કરેલાં સમાજ ઉપયોગી કાર્યો કાયમ યાદ રહેશે.’

નાનજી કાલિદાસ મહેતા વાદળ જેવા ઉમદા અને ઋણભાવવાળા શ્રેષ્ઠી હતા. જેમ વાદળાં પૃથ્વી ઉપરથી વરાળરૂપે પાણી લઈને, એકઠું કરીને, યોગ્યવખતે ફરી પૃથ્વી ઉપર વરસાવે છે તેમ નાનજીભાઈ કમાયેલું સમાજને અર્પણ કરતા રહ્યા. સંપત્તિ કમાનારા અનેક હોય છે પણ સમાજને આવી હિતકર રીતે પાછી વાળનાર બહુ થોડા હોય છે. નાનજી કાલિદાસ એવા વિરલ શ્રેષ્ઠી હતા.

આલેખક : મનસુખ સલ્લા

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ

શ્રેષ્ઠી શેઠ, મહાજનના આગેવાન; કૂવાથંભ વહાણના સઢનો થાંભલો; સઢ પવન ભરાઈને વહાણને ગતિ મળે તે માટે વહાણના થાંભલાને બાંધેલું કપડું; તાંડવ (દરિયામાં) બેફામ તોફાન; વિપુલ પુષ્કળ; પગરણ આરંભ; પંચશીલ જીવન જીવવાના નિયત કરેલ પાંચ સિદ્ધાંત કે આચાર; સહધર્મચારિણી પતિ સાથે રહી જીવનની ફરજો બજાવતી પત્ની; સથવારો સાથ; અઢળક પુષ્કળ; સુપરત સોંપવું; ઉત્કર્ષ વિકાસ, વૃદ્ધિ; તારક તારનાર;

નિદર્શન જોવું તે; સ્મારક યાદગીરી માટે રચેલું પ્રતીક; આડંબર ખોટો ડોળ; પરમાર્થ પરોપકાર; શ્રદ્ધાંજલિ કોઈના અવસાન પછી અપાતી શ્રદ્ધાપૂર્વકની અંજલિ; નિધન અવસાન; હિતકર કલ્યાણકારી; વિરલ દુર્લભ; કેન્યા પૂર્વ આફ્રિકાનો એક પ્રદેશ; આફ્રિકા પૃથ્વીનો એક ખંડ

સમાનાર્થી શબ્દ

પૃથ્વી વસુંધરા, ધરતી; જળ પાણી, સલિલ; મહિલા સ્ત્રી, નારી; ઈશ્વર ભગવાન, પ્રભુ; નિધન મૃત્યુ, અવસાન; ઉદ્યાન બગીચો, બાગ; ઉત્કર્ષ ઉન્નતિ, વિકાસ; પુત્રી સુતા, દીકરી; સંપત્તિ દ્રવ્ય, ધન

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ

ભીમાર સાજા; પૂર્વ પશ્ચિમ; ગરીબ શ્રીમંત; સફળ નિષ્ફળ; દીર્ઘ લઘુ; નિરક્ષર સાક્ષર; ઉત્કર્ષ અપકર્ષ; નિશ્ચિત અનિશ્ચિત

રૂઢિપ્રયોગ

ધરમનો થાંભલો ખરી પડવો કોઈ જાણીતા કર્મવીર, ધર્મવીરનું અવસાન થવું;
નવાં પગરણ માંડવાં નવી શરૂઆત કરવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કિશોર વયે નાનજીભાઈમાં કેવા પ્રકારની સાહસિકતા હતી?
 - (A) અણદીઠેલી ભોમ પર પગ મૂકવાની
 - (B) વણખેડેલી જમીન પર ખેતી કરવાની
 - (C) પર્વતના શિખર પર પગ મૂકવાની
 - (D) દરિયાના તાંડવમાં વહાણ ચલાવવાની
- (2) લેખકે યુગાન્ડાના ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે કોને ઓળખાવ્યા છે?
 - (A) યુગાન્ડાના પ્રમુખ મિલ્ટન ઓબોટેને
 - (B) ગુજરાતના શ્રેષ્ઠી નાનજી મહેતાને
 - (C) યુગાન્ડાના ઉદ્યોગ સાહસિક નાગજીભાઈ પ્રભુદાસને
 - (D) માનવતાના ભેખધારી મહાત્મા ગાંધીજીને
- (3) નાનજીભાઈના મતે કેવી સમાજરચના ભારતને મહાન બનાવશે?
 - (A) ધર્મ-જ્ઞાતિના આડંબરથી મુક્ત સમાજરચના
 - (B) ભેદભાવયુક્ત શિક્ષણપ્રથાવાળી સમાજરચના
 - (C) નિરક્ષરતા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેની સમાજરચના
 - (D) પુત્ર-પુત્રીની સમાનતા અને જાતિવર્ણના ભેદભાવ વગરની સમાજરચના
- (4) નાનજીભાઈએ આર્યકન્યા ગુરુકુળનો પાયો કોના હાથે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું સાહસિક પગલું ભર્યું?
 - (A) એક આદિવાસી કન્યાના હાથે
 - (B) ગામડાની એક અભણ બહેનના હાથે
 - (C) એક હરિજન બાળાના હાથે
 - (D) એક વિકલાંગ કન્યાના હાથે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) 13 વર્ષની કિશોર વયે નાનજીને દરિયામાં જતી વખતે કેવો અનુભવ થયો?
- (2) નાનજીભાઈ મહેતાના જીવનનો પંચશીલ સિદ્ધાંત જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાને યુગાન્ડાના ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે શા માટે ઓળખાવ્યા છે?
- (2) નાનજીભાઈ મહેતા અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે શા કારણે સફળ થયા?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ગુજરાતના ઉદ્યોગ સાહસિકોની માહિતી મેળવી તેમના ફોટાનું આલબમ બનાવી દરેકનો ટૂંકમાં દસ-બાર વાક્યમાં પરિચય લખી અંક બનાવો.
- યુગાન્ડા, કેન્યા, સૌરાષ્ટ્ર અને પોરબંદર જેવા સ્થળો વિશે કમ્પ્યુટર પરથી માહિતી ભેગી કરી તેનો હસ્તલિખિત અંક બનાવો.
- ઉપરોક્ત વિગતોને હસ્તલિખિત અંકરૂપે પણ તૈયાર કરી શકાય.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતના અને ભારતના જાણીતા ઉદ્યોગપતિઓનો નામ-ઉલ્લેખ કરી ઉદ્યોગક્ષેત્રે જેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી એલ.ઈ.ડી. સ્ક્રીન પર તસવીર સાથે પરિચય કરાવી શકાય.

ગુજરાતની મહાજન પરંપરામાં શ્રેષ્ઠીઓ પોતાનાં ધન, આવડત, સંબંધો, સમાજને ચરણે ધરતા એ વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા વિદ્યાર્થી આગળ સ્પષ્ટ કરવું.

આ ગદ્યપાઠ શીખવો ત્યારે પ્રારંભે પાઠનું આરોહ, અવરોહપૂર્વક શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે પઠન કરવું. બાળકો પાસે પણ તેનું વારાફરતી પઠન કરાવવું.

